

УДК 321.011.5

Панченко Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СУБСИДІАРНІСТЬ І ДЕМОКРАТІЯ: ВИТОКИ, СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ

Питання співвідношення демократії та субсидіарності доволі неоднозначне. Дані принципи відзначаються як спільними рисами, так і певним напруження між ними. При цьому доля субсидіарності безпосередньо пов'язана з демократією та її окремими концепціями – християнською, деліберативною тощо. В умовах становлення багаторівневих політичних відносин доцільно утвердження субсидіарної демократії, що забезпечить розподіл повноважень на різних рівнях політичної взаємодії.

Ключові слова: субсидіарність, демократія, християнська демократія, деліберативна демократія.

Панченко Т.В.

СУБСИДИАРНОСТЬ И ДЕМОКРАТИЯ: ИСТОКИ, ПРОТИВОРЕЧИЯ, ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Вопрос соотношения демократии и субсидиарности неоднозначен. Данные принципы имеют отмечаются как общими чертами, так и определенной напряженностью между ними. При этом судьба субсидиарности непосредственно связана с демократией и ее отдельными концепциями – христианской, делиберативной и др. В условиях становления многоуровневых политических отношений целесообразно утверждение субсидиарной демократии, которая обеспечит распределение полномочий на разных уровнях политического взаимодействия.

Ключевые слова: субсидиарность, демократия, христианская демократия, делиберативная демократия.

Panchenko T.

SUBSIDIARITY AND DEMOCRACY: SOURCES, CONTRADICTIONS, PROSPECTS OF CO-OPERATION

The question of correlation of democracy and subsidiarity is ambiguous. These principles have general lines and distinctions. Thus the fate of subsidiarity is directly related to democracy and its conceptions – christian, deliberative ones. In the conditions of becoming of multilevel political relations strengthening of subsidiarity democracy, which will provide distributing of plenary powers on the different levels of political co-operation, is expedient.

Key words: subsidiarity, democracy, christian democracy, deliberative democracy.

Дослідження співвідношення принципу субсидіарності та демократії зумовлено потребою відповіді на запитання про доцільність вживання концепту „субсидіарна демократія” як форми демократії, що реалізується на різних рівнях політичної взаємодії. Держава, у межах якої відбувалось становлення сучасної демократії та її інститутів, під впливом інтернаціоналізації та локалізації політичного життя передає частку суверенітету на наднаціональний та субнаціональний рівні. Внаслідок цього наднаціональні та регіональні центри прийняття рішень поряд із національними набувають ключового значення для функціонування політичних інститутів та перебігу політичного життя в цілому. За таких умов демократія, передусім її самоврядна складова, не може локалізуватися виключно на державному рівні, тому цілком виправдано все частіше вживаються поняття „транснаціональна (глобальна, космополітна) демократія” та „регіональна (локальна, місцева) демократія”. Оскільки постійно відбувається взаємодія

між різними рівнями прийняття рішень, різні рівні демократії не можуть існувати окремо. Не випадково саме під впливом становлення багаторівневих політичних відносин у Європі відбувається відродження середньовічної доктрини субсидіарності, яка пропонує цілком демократичний рецепт узгодження інтересів у багаторівневих системах.

Хоча принцип субсидіарності привертає пильну увагу дослідників процесів європейського будівництва й не лише їх, питання співвідношення субсидіарності і демократії піднімається у працях лише окремих авторів. Зокрема, досить показовим є дослідження А. Ампелеєвої, яка принцип субсидіарності розглядає як орієнтир для побудови демократичного, вільного, громадянського суспільства. За її переконанням, реалізація даного принципу можлива лише у тому соціальному середовищі, основною цінністю якого є свобода, адже субсидіарність є „механізмом створення умов для вільної діяльності та захисту від тотальної залежності” [1, с. 5]. Про цінність свободи та самостійності особистості як провідну основу принципу субсидіарності йдеться також у працях Є. Поплавської, К. Мітгард [2-3]. При цьому ці автори вказують також на іншу ціннісну основу субсидіарності, якою є загальне благо, відстоюючи думку про те, що пошук балансу між індивідуальною свободою та загальним благом складає смисл доктрини субсидіарності.

Інші дослідники виокремлюють спільні основи демократії та субсидіарності. „Принцип субсидіарності відбиває ті ж самі ідеї, що й принцип демократії: політика має контролюватися тими, в чиїх інтересах вона здійснюється, держава має доводити, що закони й інститути діють в інтересах громадян” [4, р. 6], зазначає американський дослідник Б. Баррі. Дещо інші аргументи наводить український дослідник К. Линьов, розглядаючи принцип субсидіарності як елемент демократії, адже він „є визнанням існування в ієрархічних системах розподіленої неоднорідності, яка визначає існування різноякісних взаємопов’язаних між собою системних рівнів”. Принцип субсидіарності, на думку дослідника, „невіддільний від принципу демократизму, який націлює на необхідність широкої участі населення у прийнятті управлінських рішень. Дія принципу демократизму полягає у розробці програм, що базуються на оволодінні механізмами залучення населення у поточні справи держави, виділення зон повноважень за організованими на територіях громадськими об’єднаннями. Можливість індивідуума вносити свою частку у вирішення соціальних проблем завжди має забезпечуватися на найнижчому практичному рівні” [5].

Водночас спільні основи демократії та субсидіарності не для усіх очевидні. Зокрема, німецький дослідник Отфрід Гьоте у своїй праці „Справедливість і субсидіарність”, вказує на певне напруження між двома принципами, оскільки, „згідно принципу демократії, народ або парламент може встановлювати правила (це означає послаблення піддержавних об’єднань), які, якщо вони не служать людям, суперечать принципу субсидіарності. На противагу цій небезпеці, принцип субсидіарності каже: навіть якщо такі рішення мають силу з правової точки зору, вони є нелегітимними з точки зору морального закону, як і з точки зору прагматичної і здорового глузду” [6, с. 112].

Окремі дослідники взагалі протиставляють ці принципи, ставлячи питання таким чином: демократія або субсидіарність. Так, французький дослідник Р. Лепікс стверджує, що Європейський Союз заснований не на суверенітеті народів, а скоріше на принципі субсидіарності. При цьому, згідно з трактуванням дослідника, сам принцип субсидіарності, що розробляється та застосовується Католицькою церквою, передбачає, що вищі структури формулюють директиви, а проміжні – суверенні у їх виконанні. Це, наголошує Р. Лепікс, пряма протилежність демократії, яка передбачає, що громадяни вибирають напрям, приймають політичні рішення, а їх представники в органах влади відповідальні за виконання рішень [7]. У даному випадку автор наголошує на тому, що механізм прийняття рішень у ЄС дуже далекий до демократичного у безпосередньому значенні цього слова, адже переважна більшість ініціатив у ЄС виходить не від громадян,

до них звертаються лише заради отримання підтримки рішень, висунутих політичними лідерами.

Таке протиставлення демократії та субсидіарності, передусім стосуються відносин наднаціональних структур ЄС та країн-членів. При цьому спроби такого протиставлення є складовою більш широкої проблеми – так званого „дефіциту демократії” у ЄС, яка визнається багатьма сучасниками – Р. Далем, Г. Кьохлером, Дж. Логхландом, У. Хедельгофтом та ін. Усі вони так чи інакше наголошують, що у чинній структурі ЄС можливості громадян щодо демократичної участі, впливу та контролю зведені до мінімуму. Але причини такої ситуації ці автори безпосередньо пов’язують не з дією принципу субсидіарності, а швидше з особливостями системи глобального управління, що утверджується, та специфікою формування й функціонування наднаціональних структур.

Американський дослідник Е. Моравчик, який наголошує на тому, що проблема „дефіциту демократії” в ЄС міфологізована, принцип субсидіарності, що діє в ЄС, згадує як один із доказів демократичного врядування, адже він є своєрідним „розподілом праці”, за якого функції, що делегуються, зазвичай залишаються в ЄС, а питання, що викликають найбільш активну участь народу, відносяться до компетенції країни” [цит. за 8]. Паралельно існує думка, що принцип субсидіарності за умов великої кількості наднаціональних структур ЄС фактично віддаляє окремі рішення від пересічних громадян. З цього приводу розмірковує зокрема А. Коллерс, який задається питанням, чи завжди збільшення координації на глобальному рівні узгоджується з посиленням місцевого демократичного контролю? Або, чи є дійсним твердження про те, що якщо остаточні повноваження віддаляються від людей, то ефективний демократичний контроль, навпаки, наближається [9]. Відповідаючи на ці запитання автор доходить висновку, що все залежить від конкретного трактування принципу субсидіарності у тому чи іншому випадку.

Отже, питання співвідношення демократії та субсидіарності в умовах становлення багаторівневих політичних відносин вимагає додаткових досліджень. У межах даної статті зупинимося на спільних можливостях демократії та субсидіарності, суперечностях, що виникають між цими принципами, та окреслимо їх перспективи у становленні багаторівневих політичних відносин у сучасних суспільствах. На цій підставі здійснимо спробу обґрунтувати доцільність вживання концепту „субсидіарна демократія”.

Передусім, зазначимо, що демократична та субсидіарна ідеї мають різну природу і походження. Проте багато спільного є в історії їх розвитку й становлення. Демократія зароджується в Давній Греції, переживає період забуття з початку Середньовіччя до Нового часу, відчуває відродження з появою сучасних національних держав та динамічний кількісний і якісний розвиток з процесом самовизначення більшості народів світу та утворення ними суверенних держав. Схожі етапи становлення, але набагато пізніше, переживає ідея субсидіарності. Вона народжується в період пізнього Середньовіччя у працях філософів, переживає певне забуття у зв’язку із втратою впливу на перебіг світського життя Католицької церкви, яка поклала цю ідею в основу своєї соціальної доктрини, та відроджується у другій половині ХХ ст., передусім у зв’язку із становленням Європейського Союзу, який демонструє яскравий приклад нового типу багаторівневого політичного утворення, що приходить на зміну національній державі. Якщо сучасна демократія, залишаючись провідною загальнолюдською цінністю, переживає кризу через ерозію політичного суверенітету національної держави, то ідея субсидіарності, ще не будучи загальновизнаною та прийнятою, інтенсивно розвивається. Не всі її сприймають добре, не усі вірять у її життєвість та практичну застосовність, але й демократія не відразу стала загальнолюдським ідеалом й досі залишається „найгіршою формою правління”.

Показово, що піднесення ідея субсидіарності, починаючи з другої половини минулого століття, переживає завдяки одній з моделей конкурентної демократії – християнській демократії. Власне християнську демократію важко кваліфікувати як чисту

концепцію демократії чи самостійну теорію державного управління. Вона радше являє собою „політичне підґрунтя, набір соціально-політичних інструментів здійснення влади на демократичних засадах” [10, с. 53], яке стало основою для досить впливового у повоєнній Європі християнсько-демократичного руху. В контексті співвідношення субсидіарності та демократії етапи його становлення та розвитку заслуговують на особливу увагу.

Передусім зазначимо, що християнсько-демократичний рух зароджується як протест проти трьох панівних ідеологій ХХ століття – лібералізму, соціалізму і націоналізму. Його видатні представники переконували, що християнська традиція підтримує середню позицію, яка стоїть над лібералізмом своїм зацікавленням робочим класом і бідними, над соціалізмом – своїм акцентом на „допоміжній” ролі держави та сприянні проміжних груп, і над націоналізмом – своїм схваленням ширших міжнародних структур. Через жорсткі антикомуністичні позиції під час холодної війни християнська демократія ідеологічно наблизилась до консерватизму. Наслідком цього є те, що сьогодні більшість християнсько-демократичних партій позиціонуються як консервативні та правоцентристські.

Головним ідеологом християнської демократії вважають Жака Маритена, який, до речі, концепт „субсидіарність” у своїх працях не використовує, але висловлює думки, які цілком узгоджуються з принципами субсидіарності та демократії. Зокрема, він вважав, що нормативна роль „суспільства” (феномен організації договірному типу) полягає в тому, щоб сприяти природному розвитку „співтовариства” (соціальний феномен природного типу), причому з мінімальним втручанням і керуванням, сприяючи максимальному прояву плюралізму, особистісної волі й ініціативи [11]. Саме на цих засадах побудована християнська демократія як політична доктрина. У душі субсидіарності вона виходить з природних і невід’ємних прав особистості, передбачаючи основним завданням державної політики приведення у відповідність особистий інтерес і загальне благо. Християнські демократи услід за Й. Альтузіусом і Ж. Маритеном розглядають суспільство як органічну цілісність із власною внутрішньою ієрархією (родина, локальна спільнота, народ, держава, міжнародна спільнота, за умов, що людська спільнота поєднана між собою зв’язками суспільного солідаризму), а державу – як засіб свободи і відповідальності громадян для вирішення загальних проблем і забезпечення правового й мирного співжиття. Виокремивши принцип субсидіарності із соціального католицького вчення, християнська демократія зробила його провідним у регуляції відносин між особистістю і суспільством, між різними спільнотами, включаючи державу. У межах політичної платформи християнських демократів громадяни добровільно віддають ті свої права державі, які вступають у суперечність одне з одним у взаємовідносинах людей і спільностей. Будь-які претензії на інші права роблять державу тоталітарною. Проте й всілякі претензії спільності утримати за собою права, які вступають у протиріччя, означають анархічний хаос [10, с. 53-54].

Якщо у католицькому вченні принцип субсидіарності поширюється лише на відносини людини, суспільства та держави, то християнські демократи його застосовують у найширшому контексті, сповідуючи ідею, що „державна влада мусить бути децентралізованою якомога більшою мірою, але в той самий час може сягнути найвищої концентрації, навіть наднаціонального рівня, якщо того потребує складна політична чи економічна ситуація” [12, с. 52]. Саме християнські демократи стали політичними провідниками ідеї Сполучених Штатів Європи, а європейські християнські партії відіграли надзвичайно важливу роль в ініціюванні інтеграційних процесів на європейському континенті після Другої світової війни.

Проте для широкого загалу християнська демократія ототожнюється передусім із захистом цінностей християнської моралі, вимогами подолання негативних тенденцій, які виникли в суспільному розвитку на постіндустріальному етапі. Сповідуючи свободу в духовній сфері, християнська демократія виходить з того, що держава, особливо за умов

незрілого громадянського суспільства, має та повинна впливати на культуру й освіту, підтримуючи ті інститути громадянського суспільства, які благотворно впливають на суспільну мораль. У соціально-економічній сфері вона сповідує принципи соціальної ринкової економіки, котра поєднує економічну свободу і соціальну відповідальність, тобто розвиток приватної власності й ініціативи за активної регулятивної ролі держави. Ці постулати в принципі не суперечать ідеї субсидіарності, але вони передусім націлені на те, щоб окреслити межі державного втручання. Втім принцип субсидіарності має відношення не лише до держави, а й до усіх рівнів суспільної та політичної організації. Право нижчої інстанції на першочергову дію порівняно з вищою, яке стосується й органів влади, й інституцій громадянського суспільства, й на окремих індивідів, нібито виглядає вторинним на тлі державних зобов'язань. Відтак субсидіарність так і не стала визначальною характеристикою християнської демократії. Показово, що українські християнсько-демократичні партії (Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Християнсько-народний союз (ХНС) та ін.) не згадують про принцип субсидіарності у своїх програмних документах.

Хоча християнська демократія та ідея субсидіарності мають єдині ціннісні основи, а сам принцип субсидіарності вона переносить із суспільних відносин у політичні, її роль у відродженні доктрини субсидіарності наприкінці ХХ – початку ХХІ століття у сучасній літературі недооцінюється. Напевно, це пов'язано з тим, що субсидіарність фактично пережила християнську демократію, пік популярності якої вже в минулому. Із включенням концепту „субсидіарність” спочатку в договір про Європейський Союз, а потім у роз'яснення його в Протоколі до Амстердамського договору, все частіше згадується про субсидіарність як самостійну доктрину, теорію чи концепцію. Більше того, йдеться не просто про субсидіарність, а так звану „амстердамську субсидіарність”, яка регулює розподіл повноважень між інститутами ЄС та державами-членами (адже саме цей аспект задокументовано). Вона вимагає субсидіарних гарантій проти централізації шляхом встановлення певних вимог, за яких прийняття рішень на наднаціональному рівні доцільно та ефективно, наближаючи структури ЄС до європейців.

Амстердамську субсидіарність згадують частіше у контексті іншої концепції демократії – деліберативної (дорадчої), яка набуває популярності завдяки працям Ю. Хабермаса та його чисельних послідовників. Субсидіарність є привабливою для деліберативних демократів, вважають Дж. Бохмен та Д. Міллер, оскільки пов'язана з можливістю формування „децентралізованого процесу прийняття рішень у межах своїх конституційних політичних структур” [13, 14]. Вони виходять з того, що в ситуації ускладнення механізму прийняття рішень, яке відбувається із залученням багатьох зацікавлених сторін, роль публічного обговорення у формуванні спільної волі, пошуку кращої альтернативи та її оцінки зростає. Крім того, не останню роль публічне обговорення відіграє для розвитку почуття солідарності, єдиної політичної культури та загалом почуття спільності, які необхідні для єдності європейської політичної спільноти.

Норвезький дослідник А. Фоллесдаль, досліджуючи проблему співвідношення субсидіарності та деліберативної демократії, вказує на п'ять позицій на користь їхньої спільної дії [15]:

- а) субодиниці краще здатні висловлювати спільні інтереси, особливо якщо їх об'єднують спільні географічні, ресурсні, культурні та інші особливості. Оцінка та вибір полегшуються;
- б) скорочення проблем у порядку денному та партійні домовленості зменшують ризик перевантаження інформацією та спонукають до спільного пошуку користі. Формування переконань, оцінка та вибір спрощуються;
- в) обговорення (deliberation), викликане субсидіарністю, може допомогти сформуванню спільності, що керується перевагами спільного блага. Дискусія (deliberation) про результати також підтримує важливий смисл спільності для меншості у тому, що ці

рішення є „нашими”, та для більшості – у тому, що існують певні обмеження для неї. Обговорення (deliberation), таким чином, окреслює кордони, у межах яких мажоритаризм приймається як легітимна процедура прийняття рішень;

г) субсидіарність допомагає захистити від залежності та підпорядкування, забороняючи втручання у місцеві справи. Право вибору заохочується;

д) обговорення (deliberation) поза прямим політичним контролем може бути обґрунтовано міркуваннями субсидіарності з того часу, як воно дозволяє формування переваг без ризику політичного домінування. Зокрема, Ю. Хабермас ставить важливість обговорення в суспільній сфері вище за обговорення в державних інститутах. Це стосується нетериторіального застосування субсидіарності, за якого певні важливі аспекти формування переваг знаходяться поза політичним контролем.

Окреслені положення стосуються не лише амстердамської субсидіарності, хоча їх автор застосовує передусім по відношенню до неї. Так саме як по відношенню до неї він висловлює і певні занепокоєння, пов'язані з труднощами утвердження загальноєвропейської публічної сфери. Відповідно описані вище ефекти спільної дії субсидіарності та деліберативної демократії залишаються теоретичними конструкціями. Проте така постановка питання цілком доречна, передусім тому що вона пропонує рецепт розв'язання проблеми „демократичного дефіциту ЄС”. Загалом різноманітні інтерпретації деліберативної, дорадчої, дискурсивної демократії розглядаються багатьма сучасниками як найсерйозніша спроба оновлення теорії демократії, що знімає антагонізми ліберальної та комунітаристської концепції демократії, класичної та сучасної посткласичної її парадигми. При цьому субсидіарність ніхто не намагається розглядати як елемент чи принцип деліберативної демократії, як наприклад, про неї йшлося у випадку з християнською демократією. Швидше навпаки: для реалізація доктрини субсидіарності можуть використовуватися деліберативні засоби.

До того ж, у світлі останніх тенденцій зведення доктрини субсидіарності до амстердамської субсидіарності часто ігноруються її ціннісні основи, які цілком виявлялись у християнській демократії, а відтак обмежуються її можливості та демократичний потенціал. Субсидіарність – ширше, ніж правило розподілу функцій між державними та наддержавними утвореннями. Поєднуючи полярні цінності свободи та загального блага, вона виступає основою багаторівневих відносин, де рівні залежні один від одного. Ідея субсидіарності не може суперечити демократії, вона скоріше не узгоджується з лібералізмом, а відтак і з принципами найбільш поширеної форми демократії – ліберальної. Ліберальну вимогу невтручання держави у справи особи субсидіарність заміщує правом та обов'язком вищих суспільних одиниць розв'язувати ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні. Субсидіарність може виступати характеристикою демократії на тій підставі, що вона, будучи соціально-етичним і громадсько-політичним принципом, має відношення, з одного боку, до взаємин між індивідами й інститутами – з іншого, застосовується у відносинах між різними рівнями управління. У першому випадку вона сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню й особистій відповідальності, у другому вона забезпечує право нижчої інстанції на першочергову дію у порівнянні з вищою інстанцією. Таким чином, у громадсько-політичному житті принцип субсидіарності може поширюватися й на органи влади, й на інституції громадянського суспільства, й на окремих індивідів.

Підводячи підсумки даного дослідження, зазначимо, що хоча демократична та субсидіарна ідеї мають різну природу й походження, їхні спільні риси виявляються у християнській вимозі відповідності особистого інтересу і загального блага. Не випадково у лоні християнської демократії відбувається відродження принципу субсидіарності, який вона виокремлює, застосовує у регуляції відносин між особистістю і суспільством, між різними спільностями, включаючи державу. Проте ідея субсидіарності не стала визначною рисою християнської демократії, яка сконцентрувалась виключно на питанні державного контролю. З утвердженням багаторівневих політичних відносин субсидіарність

фактично „пережила” християнську демократію. У вигляді так званої „амстердамської субсидіарності” вона викликає дослідницький інтерес у контексті її співвідношення з деліберативною (дорадчою) демократією, оскільки вимагає децентралізації процесу прийняття рішень. Проте саме із амстердамською субсидіарністю, що регулює відносини ЄС та держав-членів, виникають головні суперечності між субсидіарністю та демократією, які виявляються у відомій проблемі „дефіциту демократії в ЄС”. Роль субсидіарності у розв’язанні відповідної проблеми досить неоднозначна, оскільки збільшення координації на глобальному рівні не завжди узгоджується з посиленням місцевого демократичного контролю. Проте успіх доктрини субсидіарності пов’язаний з її реалізацією на усіх рівнях політичної взаємодії одночасно. Перспективи спільної дії субсидіарності та демократії виявляються в утвердженні субсидіарної демократії, що забезпечить розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим. При цьому нижчою інстанцією виступатимуть окремих індивід, громадська спільнота, орган управління, а вищою інстанцією – відповідно та чи інша громадська інституція, держава, орган управління вищого рівня.

Перспективи подальших досліджень автора будуть пов’язані з конкретизацією моделі субсидіарної демократії в управлінських і політичних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ампелеева А. Субсидиарность и демократия. Введение в тему / А. Ампелеева. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 36 с.
2. Поплавска Е. Принцип субсидиарности и его место в новой Конституции Польши / Е. Поплавска // Журнал российского права. – 1999. – № 3-4. – 165–167.
3. Mitggard K. Democratic Deliberation / K. Mitggard [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.sv.uio.no/arena/-publications/wp99_25.htm.
4. Barry B. A Treatise on Social Justice. Volume I: Theories of Justice / Brian Barry. – London: Harvester Wheatsheaf, 1989. – 356 p.
5. Линьов К.О. Принцип субсидіарності у державному управлінні / К. О. Линьов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-1/txts/LINOV.htm>
6. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні / Отфрід Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2004. – 144 с.
7. Lepeix R. Europe: democracy or subsidiarity? / Roger Lepeix [Електронний ресурс] 18 August, 2008. – Режим доступу: <http://www.iheu.org/trackback/3233>.
8. Челлини К. Единая Европа: дефицит демократии или „тирания большинства”? / Константин Челлини [Електронний ресурс]. – Вестник Европы. – 2003. – № 9. – Режим доступу до журн.: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/chel-pr.html>.
9. Kolers A. Subsidiarity, secession, and cosmopolitan democracy / Avery Kolers [Електронний ресурс] 1 October, 2006. – Режим доступу: <http://www.accessmylibrary.com/article-1G1-156003791/subsidiarity-secession-and-cosmopolitan.html>.
10. Ладигіна Н.А. Демократія: реалії versus утопії: Монографія / Н. А. Ладигіна. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.
11. Маритен Ж. Человек и государство / Жак Маритен — М.: Идея-Пресс, 2000. – 257с.
12. Пасічний Р. Християнська демократія в Європі та Україні / Р. Пасічний // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Випуск 21. – 2009. – С. 51– 55.
13. Bohman J. The Coming of Age of Deliberative Democracy / James Bohman // Journal of Political Philosophy. – 1999. – vol. 1 (March).
14. Miller D. Deliberative Democracy and Social Choice / David Miller // Political Studies. – 1992.– Vol. 40 (Special Issue: Prospects for Democracy). – P. 54– 68.
15. Follesdal A. Subsidiarity and Democratic Deliberation / Andreas Follesdal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arena.uio.no/publications/wp99_21.htm.